

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 069.01:930.1 (477-25)

DOI: 10.20998/2227-6890.2019.01.01

I. В. ДВОРКІН

ЗЕМСЬКЕ МУЗЕЙНИЦТВО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

В імперській період в українських землях Російської імперії сформувалася розгалужена мережа музейних закладів. Вони працювали при вищих навчальних закладах, наукових установах, органах міського та земського самоврядування тощо. Значний вплив на розвиток українського музейництва, хоч і з певним запізненням, мала земська реформа 1864 р., яка спричинила значні зміни в економічному та культурному житті. У Наддніпрянщині, зокрема на Полтавщині та Чернігівщині, як губернські, так і повітові земства мали у своєму підпорядкуванні музейні осередки.

У запропонованій статті розглядається історія створення та діяльності музеїв, що працювали при органах земського самоврядування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Лівобережній Україні. Аналізується ініціатива створення музейних закладів, склад їхніх колекцій тощо. У статті проаналізовані джерела фінансування музейних установ, що відбувалося за рахунок земських установ та меценатських внесків. Висвітлюється наукова діяльність земських установ, їхні публікації, у тому числі звіти та періодичні видання. Також увага приділена аналізу показників відвідуваності музейних закладів, визначено просвітницькі можливості цих установ. Розглянуто зв'язок музейних закладів з земськими органами, вплив останніх на відкриття музеїв, прийняття колекцій у власність, подальше фінансування тощо. Зроблено висновок, що музейництво посідало значне місце серед інших культурно-просвітницьких напрямків діяльності земств Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У цей період в українських губерніях працювали як губернські, так і повітові земські музеї. У створенні та подальшій роботі земських музейних установ брали активну участь вітчизняні вчені, громадські діячі, меценати. Земським музеям вдалося зібрати значні колекції переважно за рахунок меценатської діяльності та науковим розвідкам музейних працівників.

Ключові слова: музейна справа, земство, Лівобережна Україна, меценатство.

I. В. ДВОРКІН

ЗЕМСКИЕ МУЗЕИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В КОНЦЕ ХІХ – В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКОВ

В имперской период в украинских землях Российской империи сформировалась разветвленная сеть музейных учреждений. Они работали при высших учебных заведениях, научных учреждениях, органах городского и земского самоуправления. Значительное влияние на развитие украинского музейного дела, хоть и с некоторым опозданием, имела земская реформа 1864 г., которая вызвала значительные изменения в экономической и культурной жизни. В Надднепрянщине, в частности на Полтавщине и Черниговщине, как губернские, так и уездные земства имели в своем подчинении музеи.

В предлагаемой статье рассматривается история создания и деятельности музеев, работавших при органах земского самоуправления в конце ХІХ – начале ХХ вв. на Левобережной Украине. Анализируется инициатива создания музейных учреждений, состав их коллекции и т.п. В статье проанализированы источники финансирования музейных учреждений, происходило за счет земских учреждений и меценатских взносов. Освещается научная деятельность земских учреждений, их публикации, в том числе отчеты и периодические издания. Также внимание уделено анализу показателей посещаемости музейных учреждений, определены просветительские возможности этих учреждений. Рассмотрена связь музейных заведений с земскими органами, влияние последних на открытие музеев, принятие коллекций в собственность, дальнейшее финансирование и тому подобное.

Сделан вывод, что музейное дело занимало значительное место среди других культурно-просветительских направлений деятельности земств Левобережной Украины в конце ХІХ – начале ХХ вв. В этот период в украинских губерниях работали как губернские, так и уездные земские музеи. В создании и дальнейшей работе земских музейных учреждений принимали активное участие отечественные ученые, общественные деятели, меценаты. Земским музеям удалось собрать значительные коллекции преимущественно за счет меценатской деятельности и научным поискам музейных работников.

Ключевые слова: музейное дело, земство, Левобережная Украина, меценатство.

I. V. DVORKIN

MUSEUMS OF ZEMSTVO SELF-GOVERNMENT IN LEFT-BANK UKRAINE IN LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

During the imperial period, an extensive network of museum institutions was formed in the Ukrainian lands of the Russian Empire. They worked at higher educational institutions, scientific institutions, city and local government bodies. The Zemstvo reform of 1864, which caused significant changes in the economic and cultural life, had a great impact on the development of Ukrainian museums, albeit with some delay. In Russian-ruled Ukraine, in particular, in the Poltava and Chernihiv regions, both provincial and district zemstvo bodies had museums under their control.

The proposed article deals with the history of the creation and activities of museums that worked with the organs of the local government in the late

© I. В. Дворкін, 2019

XIX - early XX centuries on Left Bank Ukraine. The initiative of creating museum institutions, the composition of their collection, etc. is analyzed. The article investigates the sources of financing of museum institutions, occurred at the expense of Zemstvo institutions and patrons of art. It covers the scientific activities of zemstvo institutions, their publications, including reports and periodicals. Also attention is paid to the analysis of attendance rates of museum institutions, identified educational opportunities of these institutions. The connection of museum institutions with local authorities was considered. Their influence on the opening of museums, the adoption of collections in the property, further funding, etc. also studied in the article.

It was concluded that the museum business occupied a significant place among other cultural and educational activities of the zemstvos of Left-Bank Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries. During this period, both provincial and county Zemstvo museums worked in the Ukrainian provinces. The scientists, public figures, patrons of art took an active part in the creation and further work of the zemstvo museum institutions.

Keywords: museum affairs, zemstvo, Left-bank Ukraine, patronage.

Вступ. У другій половині XIX – на початку XX ст. у Наддніпрянщині поступово формувалася музейна мережа, що охоплював губернські та частково повітові міста. Музейні заклади не були підпорядковані якомусь одному відомству. Вони працювали при вищих навчальних закладах, наукових установах, органах міського та земського самоврядування тощо.

Значний вплив на розвиток українського музейництва, хоч і з певним запізненням, мала земська реформа 1864 р., яка спричинила значні зміни в економічному та культурному житті Наддніпрянщини. У підпорядкуванні земських управ знаходилися школи, лікарні, сільськогосподарські станції, статистичні бюро, бібліотеки тощо [29, с. 163]. У Наддніпрянщині, зокрема на Полтавщині та Чернігівщині, як губернські, так і повітові земства мали у своєму підпорядкуванні музейні осередки.

Історіографія. Історія музейної справи Наддніпрянщини, зокрема музейних установ, створенням та діяльністю яких опікувалися земські установи, досліджуються починаючи з періоду їхнього існування, тобто кінця XIX – початку XX ст. [Див., наприклад: 8; 9; 13]. У радянський період ця проблематика не була провідною та досліджувалася переважно у 1920-ті рр., та у період Перебудови [Див., наприклад: 2; 28]. В сучасній українській історіографії українське музейництво представлено великою кількістю розвідок, які висвітлюють різні аспекти історії українського музейництва, у тому числі земського [Див, наприклад: 3; 6; 22].

Історіографія історії музейної справи представлена спеціальними дослідженнями, переважно присвяченими окремим музеям

Метою даної статті є аналіз та узагальнення досвіду діяльності земських музейних установ Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Першим земським музеєм в Україні став Полтавський природничо-історичний музей Полтавського губернського земства, заснований у 1891 році. Основу його зібрання склали колекції, зібрані експедицією відомого вченого-натураліста В. В. Докучаєва у Полтавській губернії протягом 80-х років XIX століття. У 1890 р. В. В. Докучаєв звернувся до губернської земської управи з пропозицією про заснування в Полтаві місцевого музею. У своїй доповідній записці відомий учений відзначав величезне наукове та практичне значення подібних закладів [13, с. II]. Як полтавський, так й інші музеї природничо-історичного профілю в Російській імперії створювалися на основі

«Примерного устава местного естественно-исторического музея», розробленого В. В. Докучаєвим, за яким земські музеї мали виконувати наукові та практичні завдання. Серед наукових завдань зазначалися природничо-історичне дослідження губерній та поширення природничо-історичних знань серед населення, а серед практичних – вирішення різноманітних питань, пов'язаних з сільським господарством, промисловістю та гігієною краю [27, с. 155].

Полтавська губернська земська управа, підтримавши ідею заснування музею, звернулася до губернських земських зборів, які одностайно ухвалили рішення відкрити музей та виділити одноразово 1000 крб. на його заснування та 2000 крб. на щорічне утримання [24, с. 7]. Основою фондів музею стали колекції, зібрані експедицією В. В. Докучаєва. Вони налічували до 4000 зразків ґрунтів, 500 екземплярів гірських порід, близько 800 засушених рослин [26, с. 2].

Полтавський музей, на відміну від тогочасних за назвою Нижегородського та Сімферопольського, які мали вузький природничо-історичний профіль, був багатопрофільним. Його співробітники намагалися висвітлювати всі аспекти господарського та культурного життя Полтавщини. Загалом, завдяки копійчій роботі завідувача М. О. Олеховського та щедрий підтримці з боку жителів міста, до музею протягом перших двох років існування надійшло близько 1700 експонатів. У цей час були засновані зоологічний, археологічний, етнографічний та сільськогосподарський відділи музею. На початку XX століття колекція музею складалася вже з 17000 експонатів, які були розподілені у наступних відділах: геологічному, палеонтологічному, ботанічному, зоологічному, археологічному з нумізматиною, сільськогосподарському та кустарно-етнографічному [26, с. 2, 3]. Вже в цей час у музеї були зосереджені різноманітні колекції з археології та етнографії Полтавщини. Так, в археологічному відділі знаходились експонати кам'яної, бронзової та залізної доби. Серед етнографічних зібрань найбільше були представлені колекції з гончарства.

Серед меценатів, котрі передавали до музею власні зібрання, необхідно назвати колекціонера П. П. Бобровського, який протягом 1903–1915 рр. пожертвував понад 3 тис. предметів, зібраних ним під час перебування на Півдні України, у Криму, країнах Європи та Сходу. Найціннішою серед них була колекція єгипетських старожитностей, датованих V – IV тис. до н. е. [33, с. 38]. Найбільшим та найціннішим внеском, який одразу ж забезпечив полтавському музею провідне місце серед провінційних музеїв

країни, став дарунок К. М. Скаржинської. У 1906 р. відома шанувальниця старовини передала у власність Полтавського губернського земства величезне приватне зібрання, що мало назву «Лубенський музей К. М. Скаржинської» [32, с. 190]. Зібрання К. М. Скаржинської загалом налічувало близько 20000 експонатів: з археології (1438 предметів), етнографії (9533), історії (5178) та природознавства Полтавщини. Крім того, до земського музею надійшли багаті архівні матеріали та бібліотека [16, с. 1].

Характерно, що, на відміну від інших провінційних музеїв, полтавський музей стабільно фінансувався губернським земством. Кошторис музею постійно збільшувався. Якщо в перші 12 років свого існування заклад отримував щорічно 2 тис. крб., то у 1907 р. ця сума вже становила 7 тис. крб., а в 1914 р. вона сягнула близько 15 тис. крб. [21, с. 8].

Починаючи з 1900-х рр. видавалися щорічні звіти про діяльність Полтавського природничо-історичного музею. Вони містили відомості про стан музейних колекцій, кількість відвідувачів тощо. У кожному річному звіті, окрім списку придбаних на кошти музею предметів, друкувався докладний перелік експонатів, що були пожертвовані до музею у поточному році, зазначалися відомості про меценатів [17]. Одним з показників значної наукової роботи, що її проводив Полтавський природничо-історичний музей, стало видання, починаючи з 1912 р., «Ежегодника естественно-исторического музея Полтавского губернского земства», в якому друкувалися звіти музею за відповідні роки, щоденники та звітування співробітників та інших вчених про проведені наукові розвідки, матеріали з історії музею [20].

Кількість відвідувачів полтавського музею на початку ХХ ст. постійно збільшувалася. Так, якщо у 1906 р. Музей відвідало близько 8000 чоловік [16, с. 16], то у 1909 р. кількість відвідувачів вже сягала 17000. Музейні колекції оглядали як місцеві мешканці, так і приїжджі. Більшість відвідувачів становили учні навчальних закладів [18, с. 12]. Після початку Першої світової війни робота в музеї майже припинилася. У 1917 р. музей дістав нову назву – Народний музей Полтавщини, а в 1920 р. його було реорганізовано (мав назву «Центральний пролетарський музей Полтавщини»), усі колекції музею були розміщені в колишньому земському будинку.

Ще одним значним земським музеєм був, відкритий у 1902 р., Музей українських старожитностей В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства. Музей було створено за ініціативи відомого колекціонера та мецената Василя Васильовича Тарновського (молодшого). У 1896 р. до Чернігівської губернської земської управи надійшла заява В. В. Тарновського, який побажав передати свою багату колекцію українських старожитностей, зібрану протягом другої половини ХІХ ст. у власність земства. Вона була розділена самим власником на три відділи:

доісторичний, великокнязівський і козацький. Найбагатшим і найбільшим серед історичних зібрань Тарновського був відділ, присвячений українському козацтву, до складу якого входили: військове спорядження, холодна та вогнепальна зброя; клейноди; речі, що належали відомими козацьким ватажкам, у тому числі й гетьманам, документи ХVІІ – ХVІІІ ст. тощо [7, с. 6].

Окрім зібрання українських старожитностей, В. В. Тарновський мав унікальну колекцію різноманітних предметів та документів, присвячену Т. Г. Шевченку, у якій налічувалось понад 750 експонатів. Серед них – 28 оригінальних листів поета, близько 30 автографів творів, більше 200 малюнків, а також унікальна бібліотека книг Т. Г. Шевченка та публікацій про нього [28, с. 54–55]. Саме це унікальне зібрання В. В. Тарновський і вирішив передати у власність Чернігівського губернського земства. Однак з цього приводу розпочалась бюрократична тяганина, яка тривала кілька років.

Чернігівська губернська управа погодилась на прийняття музею, відзначаючи при цьому, що музей Тарновського «по цінності та важливості колекцій та по кількості й повноті їх, не має собі рівного на півдні Росії, та влаштування його має величезне значення для науки» [30, с. 1608]. Чернігівські губернські земські збори на засіданні 24 лютого 1897 р. постановили прийняти музей у своє завідування, асигнувати 2000 крб. на його улаштування, виділяти надалі кошти на утримання музею [4, с. 118].

Проте, деякі гласні виступали принципово проти позитивного вирішення питання (хоча ніхто з них не заперечував цінності музею Тарновського), вказуючи на те, що утримання такого закладу не є обов'язковим для земства, а витрачання великих коштів на музей, буцімто, призведе до зменшення основних розходів на більш важливі справи. Остаточного рішення було вирішено лише у 1899 р. На засіданні Чернігівських губернських земських зборів більшістю голосів Музей українських старожитностей В. В. Тарновського був «прийнятий в дар» [14, с. 160]. Отже, після багаторічних дебатов та зволікань Чернігів отримав один з найбільших та найбагатших музеїв того часу в країні – Музей українських старожитностей В. В. Тарновського та одразу ж став провідним центром українського музейництва Наддніпрянщини.

У 1900 р. були розроблені та прийняті правила Музею українських старожитностей В. В. Тарновського. У них зазначалося: «Чернігівське губернське земство засновує для безкоштовного відвідування музею українських старожитностей В. В. Тарновського, прийняв його у свою власність на умовах заповіту Тарновського, тобто без права відчуження та пересування з м. Чернігова, з тим, щоб музей називався його ім'ям...». Згідно з правилами, музей знаходився у підпорядкуванні губернської земської управи (музеєм завідував хранитель). До музею приймалися пожертви предметів, що відповідали

його складу. Науковці та художники мали можливість працювати із предметами зібрання у спеціальному кабінеті [25, с. 333].

Перебудова приміщення колишнього ремісничого класу для розташування музею була завершена у 1901 році [34, с. 620]. З літа 1902 року музей було відкрито для відвідування, а також для наукових та художніх занять. 15 лютого 1904 року відбулося офіційне відкриття Музею українських старожитностей В. В. Тарновського. Як було зазначено у об'яві про відкриття музею, він працював для публіки щоденно з 11 до 15 години по буднях, а також з 12 до 16 години по неділях [10, с. 26].

Усі важливі питання життя музею вирішувалися на річних засіданнях Чернігівських губернських земських зборів – на основі доповідей музейної комісії [31, с. 357]. Збори щороку асигнували певну суму на утримання музею та його працівників (хранителя та сторожа), а також на придбання колекцій (близько 500 крб.) [23, с. 37]. Річний кошторис музею протягом перших років його існування дорівнював 1000 крб., починаючи з 1905 року, його було збільшено до 2400 крб. (приблизно таку суму музей одержував щороку і надалі) [9, с. 498].

Одразу ж після відкриття музею до нього почали надходити пожертвування (музейні експонати, книги та періодичні видання) від різноманітних організацій та жителів міста [11, с. 420]. Так, наприклад, у 1906 р. до музею надійшло 35 археологічних, історичних та побутових предметів, 20 рукописів, 67 томів книг та 9 комплектів періодичних видань [12, с. 420]. На кошти, що їх виділяло земство, музей щороку мав можливість купувати предмети для поповнення своїх колекцій [19, с. 11].

Як свідчать архівні документи, губернська управа зверталася до різноманітних наукових установ із проханнями про пожертву експонатів до музею. У «Листі про сприяння поповненню Музею українських старожитностей В.В. Тарновського» було зазначено: «Чернігівська губернська земська управа, турбуючись про поповнення музею, звертається із проханням про підтримку до усіх установ та осіб, що переслідують подібні цілі та співчують завданням музею» [5, арк. 7].

У статуті Музею українських старожитностей В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства зазначалося, що заклад працював за принципом «безплатного огляду» [25, с. 333]. Таке положення надавало можливість оглянути музейні колекції усім охочим. Окрім безпосередньо мешканців Чернігова, музей відвідували жителі Чернігівської губернії, а також мешканці інших губерній. Близько чверті з усіх відвідувачів музею становили жінки (відомості за 1913 рік) [15, с. 38]. У 1919 році музей було перейменовано у І Радянський музей, який працював до 1925 року, коли усі чернігівські історичні музеї були об'єднані в один [23, с. 37, 38].

У Чернігівській губернії, окрім безпосередньо губернського центру, було створено музеї у повітових містах – Конотопі та Глухові. Так, місцевий історичний музей у Конотопі було відкрито у 1900 р. [22] за пропозицією відомого історика О. М. Лазаревського. Музей містив археологічні, історичні та архівні матеріали. У 1910 р., за рішенням повітового земства, фонди музею були передані до музею Чернігівської губернської архівної комісії. Дещо раніше, у 1894 р., загальні збори Прилуцького повітового земства (Чернігівська губернія) прийняли рішення про створення земського музею. Однак музей так і не було відкрито через відсутність відповідного приміщення [6, с. 81, 95].

Ініціатива створення музею в Глухові належала місцевому колекціонеру М. В. Шугурову. Цю ідею вдалося втілити у життя лише після його смерті – у 1902 р. На черговому річному засіданні Глухівських повітових земських зборів за поданням голови земської управи В. М. Алісова, яке підтримав гласний П. Я. Дорошенко, було прийняте рішення про заснування у Глухові при земській управі «Зібрання предметів місцевої старовини» [1, с. 105]. Комісія з народної освіти при земських зборах розробила «Основні правила зібрання предметів місцевої старовини». Засновники музею вбачали основну мету його діяльності у збиранні та збереженні від знищення письмових та речових пам'яток старовини. Музейні колекції мали бути розподілені у наступних відділах: старовинні ікони та хрести, археологічні знахідки, портрети місцевих діячів, картини, гравюри, всілякі історичні та юридичні акти (наприклад, гетьманські універсали) тощо. Музей було розміщено у будівлі публічної бібліотеки. Місце розташування музею було обрано достатньо вдало – у центрі міста. В той же час, музей мав у своєму розпорядженні лише невеличку кімнату [8, с. 63, 64].

Колекції музею від самого заснування формувалися завдяки жертвам. Серед меценатів музею були такі відомі українські діячі як П. Я. Дорошенко, В. П. Кочубей, В. В. Нарбут, П. П. Скоропадський. Серед експонатів, що належали повітовому музею, варто назвати картини гетьмана І. Скоропадського та його дружини (надійшли від П. П. Скоропадського) та нумізматичну збірку, подаровану П. Я. Дорошком [22].

Достатньо великий та багатий на колекції музей працював на початку ХХ ст. у Вовчанську (Харківська губернія). Засновником музею був відомий український археолог й етнограф В. О. Бабенко, який у 1911 р. передав до новостворюваного музею збірку старожитностей зі своїх розкопок Салтівського катакомбного могильника. Вовчанське земство у 1912 р. спеціально для музею збудувало триповерховий будинок в українському стилі [2, с. 241–242]. Першовідкривач Салтівської археологічної культури став засновником ще одного музею – Верхньосалтівського (Вовчанського повіту). Ще у 1899 р. В.О. Бабенко в одній з кімнат школи с. Верхній Салтів відкрив музей, експозиція якого складалася з

археологічних експонатів та кількох природничих колекцій. Зібрання музею поповнювалося предметами старовини, що у великій кількості потрапляли до місцевих селян під час польових робіт. У 1919 р. музей було закрито, а всі його колекції були передані до Вовчанського музею [3, с. 14].

Висновки. Таким чином, музейництво посідало значне місце серед інших культурно-просвітницьких напрямків діяльності земств Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. У цей період в українських губерніях працювали як губернські, так і повітові земські музеї. У створенні та подальшій роботі земських музейних установ брали активну участь вітчизняні вчені, громадські діячі, меценати. Фінансування та керівництво музеями забезпечували земства. Земським музеям вдалося зібрати значні колекції переважно за рахунок меценатської діяльності та науковим розвідкам музейних працівників.

Список літератури

- Археологический музей в городе Глухове. *Киевская старина*. 1903. Т. 81, № 5. С. 105–107.
- Бабенко В. Вовчанський культурно-історичний окружний музей. *Український музей. Збірник перший* / за ред. П. Курінного, Ф. Ернста, Д. Щербаківського та ін. Київ, 1929. – С. 241–242.
- Верхньосалтівський музей–заповідник. *Музеї України*. 2005, № 2. С. 14.
- Грінченко Б. Д. Музей Василя Тарновського. *Літературно-науковий вісник*. 1900. Т. 10, Кн. V. С. 108–125.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Фонд 114. Архів Товариства „Просвіта”. Спр. 146.
- Куріло О. Ю. *Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати*. Київ: Стило, 2002. 264 с.
- Ласевський С. Л., Линюк Л. П. Музей українських старожитностей В. В. Тарновського у часі і просторі. *Скарбниця української культури: збірник наук. праць*. 2002. Вип. 3. С. 5–8.
- Малинка А. К. Открытию в городе Глухове Черниговской губернии собрания предметов местной старины. *Археологическая летопись Южной России*. 1903, № 1. С. 62–64.
- Могиланський Н. М. Музей українських древностей В. В. Тарновського Черниговського губернского земства. *Живая старина*. 1914. Т. 23, Вып. II–IV. С. 395–408.
- Музей имени В. В. Тарновского в Чернигове. *Киевская старина*. 1904. Т. 86, № 7/8. С. 25–27.
- Музей українських древностей В.В. Тарновського. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1904 год*. 1905. С. 418–422.
- Музей українських древностей В. В. Тарновського в 1906 г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1908, № 1. С. 110–115.
- Олеховский М. А. *Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства*. Полтава, 1899. 90 с.
- О принятии в дар губернским земством музея українських древностей В. В. Тарновського. *Киевская старина*. 1899. Т. 64, № 3. С. 159–160.
- О состоянии музея українських древностей имени В. В. Тарновського. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год*. Чернигов, 1915. С. 38–44.
- Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1906 год*. Полтава, 1907. 19 с.
- Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1907 год*. Полтава, 1908. 25 с.
- Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1909 г.* Полтава. 27 с.
- Отчет о состоянии Музея українських древностей В. В. Тарновського Черниговского губернского земства в 1911 году*. Чернигов, 1912. 15 с.
- Отчет по Естественно-историческому музею Полтавского губернского земства за 1913 год. *Ежегодник музея Полтавского губернского земства*. 1914, № 2. С. 1–11.
- Отчет по Естественно-историческому музею Полтавского губернского земства за 1914 год. *Ежегодник музея Полтавского губернского земства*. 1917, № 3–4. С. 1–8.
- Побожій С. Художнє життя Сумщини першої третини ХХ ст. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва*. Харків. 2002, № 1. С. 49–56.
- Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. *Родовід*. 1996, № 2. С. 34–38.
- Полтавский земский естественно-исторический музей (Перепечатано из отчета Полтавской губернской земской управы за 1891 год)*. Полтава. 26 с.
- Проект правил музея В. В. Тарновського в городе Чернигове. *Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVI очередной сессии (с 10 по 27 ноября 1900 года)*. Чернигов. 1900. С. 333–335.
- Путеводитель по музею Полтавского губернского земства. Объяснение коллекции геологического отдела и исторический очерк музея* / сост. Н. Ф. Николаев. Полтава. 1915. 42 с.
- Равикович Д. А. Музеи местного края во второй половине XIX – начале XX века (1861–1917 гг.). *Очерки истории музейного дела в России*. 1960. Вып. 2. С. 145–223.
- Сарбей В. Засновник Шевченківцян. *Пам'ятки України*. 1988, № 2. С. 54–55.
- Сарбей В. Г. *Національне відродження України*. Київ: Вид. дім „Альтернативи”. 1999. 356 с.
- Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессии) 1883 – 1899 годов*. 1903. Вып. 3. 2283 с.
- Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (1900 – 1909)*. Чернигов. 1912. 367 с.
- Супруненко О.Б. *Археологія в діяльності першого приватного музею України*. Київ. Полтава: Археологія. 2000. 392 с.
- Супруненко О. Забута колекція. *Наука і суспільство*. 1991, № 6. С. 38–39.
- Уманец С. Украинский музей В. В. Тарновського в Чернигове. *Исторический вестник*. 1910, № 9. С. 614–624.

References (transliterated)

- Arхеologicheskyj muzej v gorode Glukhov [Archaeological Museum in the town of Glukhov]. *Kyevskaya staryna*. 1903, vol. 81, no. 5, pp. 105–107.
- Babenko V. Vovchanskyj kulturno-istorychnyj okružnyj muzej [Vovchansky cultural and historical district museum]. *Ukrayinskyj muzej. Zbirnyk pershyj*. Ed. by P. Kurinnogo, F. Ernsta, D. Shherbakivskogo ta in. Kyiv, 1929, pp. 241–242.
- Verxnosaltivskyj muzej–zapovidnyk [Upper Saltovskyy Museum-Reserve]. *Muzeyi Ukrayiny* [Museums of Ukraine]. 2005, no. 2, p. 14.
- Grinchenko B. D. Muzej Vasylya Tarnovskogo [Museum of Vasyly Tarnovsky]. *Literaturno–naukovyj visnyk*. 1900, vol. 10, book V, pp. 108–125.
- Institut rukopysu Nacionalnoyi biblioteki Ukrayiny imeni V. I. Vernadskogo* [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky]. Fond 114. Arxiv Tovarystva „Prosvita”, c. 146.
- Kurilo O. Yu. *Narysy rozvytku arхеologiyi u muzeyax Ukrayiny: istoriya, doslidnyky, mecenaty* [Essays on the development of archeology in museums in Ukraine: history, researchers, philanthropists]. Kyiv, Stylos, 2002. 264 p.
- Layevskyj S. L. P. Lynyuk Muzej ukrayinskyx starozhytnostej V. V. Tarnovskogo u chasi i prostori [Museum of Ukrainian antiquities by V. Tarnovsky in time and space]. *Skarbnyca ukrayynskoyi kultury: zbirnyk nauk. pracz*. 2002, issue 3, pp. 5–8.
- Malynka A. K. Otkrytyu v gorode Glukhove Chernigovskoy gubernii sobraniya predmetov mestnoy stariny. [To the opening in the town of Glukhov of the Chernigov province a collection of local antiquities]. *Arхеologicheskaya letopys Yuzhnoj Rossyy*. 1903, no. 1, pp. 62–64.
- Mogylanskyj N. M. Muzej ukrayinskyx drevnostej V. V. Tarnovskogo Chernygovskogo gubernskogo zemstva [Museum of Ukrainian Antiquities V. V. Tarnovsky Chernihiv provincial zemstvo]. *Zhyvaya staryna*. 1914, vol. 23, issue 2–4, pp. 395–408.

10. Музей именован V. V. Тарновского в Черныгове [Museum named after V. Tarnovsky in Chernigov]. *Kyevskaya staryna*. 1904, vol. 86, no. 7/8, pp. 25–27.
11. Музей українських дrevностей V.V. Тарновського [Museum of Ukrainian Antiquities of V.V. Tarnowski]. *Otchet Chernygovskoy gubernskoy zemskoj upravyy za 1904 god* [Report of the Chernigov provincial district council for 1904]. 1905, pp. 418–422.
12. Музей українських дrevностей V. V. Тарновського в 1906 г. [Museum of Ukrainian Antiquities of V. V. Tarnovsky in 1906]. *Zemskiy sbornyk Chernygovskoy gubernyy* [Zemsky collection of Chernihiv province]. 1908, no. 1, pp. 110–115.
13. Олександровський М. А. *Estestvenno–ystorycheskiy muzej Poltavskogo gubernskogo zemstva* [Natural Historical Museum of the Poltava provincial zemstvo]. Poltava, 1899. 90 p.
14. О прийнятті в дар губернським земством музею українських дrevностей V. V. Тарновського [About acceptance of the museum of Ukrainian antiquities by V. V. Tarnovsky as a gift from the provincial zemstvo of the museum]. *Kyevskaya staryna*. 1899, vol. 64, no. 3, pp. 159–160.
15. О sostoyaniyu muzeya ukrainy skyx drevnostey ymeny V. V. Tarnovskogo [On the state of the museum of Ukrainian antiquities named after V. V. Tarnovsky]. *Otchet Chernygovskoy gubernskoy zemskoj upravyy za 1913 god* [Report of the Chernigov provincial district council for 1913]. Chernigov, 1915, pp. 38–44.
16. *Otchet o Estestvenno–ystorycheskom muzee Poltavskogo gubernskogo zemstva za 1906 god* [Report on the Natural History Museum of the Poltava provincial zemstvo for 1906]. Poltava, 1907. 19 p.
17. *Otchet o Estestvenno–ystorycheskom muzee Poltavskogo gubernskogo zemstva za 1907 god* [Report on the Natural History Museum of the Poltava provincial zemstvo for 1907]. Poltava, 1908. 25 p.
18. *Otchet o Estestvenno–ystorycheskom muzee Poltavskogo gubernskogo zemstva za 1909 g* [Report on the Natural History Museum of the Poltava provincial zemstvo for 1909]. Poltava. 27 p.
19. *Otchet o sostoyaniyu Muzeya ukrainy skyx drevnostey V. V. Tarnovskogo Chernygovskogo gubernskogo zemstva v 1911 godu* [Report on the state of the Museum of Ukrainian Antiquities V. V. Tarnovsky Chernihiv provincial zemstvo in 1911]. Chernigov, 1912. 15 p.
20. *Otchet po Estestvenno–ystorycheskomu muzeju Poltavskogo gubernskogo zemstva za 1913 god* [Report on the Natural History Museum of the Poltava provincial zemstvo for 1913]. *Ezhegodnyk muzeya Poltavskogo gubernskogo zemstva* [Yearbook of the museum of the Poltava province zemstvo]. 1914, no. 2, pp. 1–11.
21. *Otchet po Estestvenno–ystorycheskomu muzeju Poltavskogo gubernskogo zemstva za 1914 god*. *Ezhegodnyk muzeya Poltavskogo gubernskogo zemstva* [Yearbook of the museum of the Poltava province zemstvo]. 1917, no. 3–4, pp. 1–8.
22. Побожий С. Хudozhnye zhyttya Sumshhyny pershoiy tretyny XX st [Art life of Sumy region of the first third of the twentieth century]. *Visnyk Xarkivskoyi derzhavnoyi akademiyi dizajnu i mystecztv* [Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts]. Kharkiv. 2002, no. 1, pp. 49–56.
23. Полонькова С. Музей українських старожытностей ім. V. V. Тарновського [Museum of Ukrainian Antiquities named after V. V. Tarnovsky]. *Rodovid*. 1996, no. 2, pp. 34–38.
24. *Poltavskiy zemskiy estestvenno–ystorycheskiy muzej (Perepechatano yz otcheta Poltavskoy gubernskoy zemskoj upravyy za 1891 god)* [Poltava Zemstvo Natural History Museum (Reprinted from the report of the Poltava provincial district council for 1891)]. Poltava. 26 p.
25. Проект правил музею V. V. Тарновського в горoде Черныгове. *Zhurnalu zasedanyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XXXVI ocherednoj sessyy (s 10 po 27 noyabrya 1900 goda)* [Draft rules of the museum V. V. Tarnovsky in the city of Chernigov. Meeting logs of the Chernihiv provincial assembly of the XXXVI regular session (from 10 to 27 November 1900)]. Chernigov, 1900, pp. 333–335.
26. *Putevodytel po muzeju Poltavskogo gubernskogo zemstva. Obyasnenye kollekcyi geologicheskogo otdela y ystorycheskiy ocherk muzeya* [Guide to the museum of the Poltava provincial zemstvo. Explains the collection of the geological department of its museum history]. Poltava. 1915. 42 p.
27. Равькович Д. А. Музей местного края во второй половине XIX – начале XX века (1861–1917 гг.) [Museum of the local region in the second half of nineteenth – early twentieth century (1861–1917)]. *Ocherky ystoryi muzejnogo dela v Rossyy* [Essays on the history of museum business in Russia]. 1960, issue 2, pp. 145–223.
28. Сарбей В. Засновник Шевченкиань [Shevchenko studies founder]. *Pam'yatky Ukrainy* [Sights of Ukraine]. 1988, no. 2, pp. 54–55.
29. Сарбей В. G. *Nacionalne vidrodzhennya Ukrainy* [National Revival of Ukraine]. Kyiv, Vyd. dim „Alternatyvy”, 1999. 356 p.
30. *Svod postanovlenyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya (XIX –XXXV sessyy) 1883 – 1899 godov* [Code of Resolution of the Chernihiv Provincial Zemsky Assembly (XIX – XXXV Session), 1883 - 1899]. 1903, issue 3. 2283 s.
31. *Svod postanovlenyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya (1900 – 1909)* [Code of Resolution of the Chernihiv Provincial Zemsky Assembly (1900-1909)]. Chernigov, 1912. 367 p.
32. Супруненко О.В. Археология в діяльності першого приватного музею України [Archeology in the Activity of the First Private Museum of Ukraine]. *Arxeologiya* [Archeology]. 2000. 392 p.
33. Супруненко О. Забута колекція [The forgotten collection]. *Nauka i suspilstvo* [Science and Society]. 1991, no. 6, pp. 38–39.
34. Уманець С. Український музей V. V. Тарновського в Черныгове [Ukrainian Museum V. V. Tarnovsky in Chernigov]. *Ystorycheskiy vestnyk* [Historical Herald]. 1910, no. 9, pp. 614–624.

Надійшло (received) 15.12.2018

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Дворкін Ігор Володимирович (Дворкин Игорь Владимирович, Dvorkin Ihor) – кандидат історичних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9190-8265>; e-mail: igor_dvorkin@ukr.net.